

האם ניתן לסמוך על יצחק סאטאנוב?

הגנתו הנרחבת של הרב רפאל בנימין פוזן על המדקדקים רז"ה וסאטאנוב מול מבקריהם הקשים בגליון האחרון של 'המעין', מעוררת ענין. ודאי נכונה עמדתו שהרז"ה אינו שייך למשכילי ברלין ולא נחשב לכופר או אפיקורוס. אבל דבריו על תנועת ההשכלה ותומכיה ביהדות החרדית גולשים מעיקר הדיון, שהוא טיבו של יצחק סאטאנוב, אם יהודי כשר היה; ובנושא זה, מלבד נסיון קצרצר לזכותו מן הספק, קיימת דממה ממושכת בכל המאמר, המפליג למחוזות אחרים של ההשכלה הברלינית ושיטת 'תורה עם דרך ארץ', שאולי היחס אליהם מציק מאוד לכותב הנכבד - אבל אין להם דבר עם השאלה המרכזית, אם צודקים שולליהם החריפים של חידושי המדקדקים רז"ה וסאטאנוב.¹

יצחק הלוי סאטאנוב (תצ"ב-תקס"ד) נקרא על שם עיר מולדתו סאטאנוב בפודוליה (היום במערב אוקראינה, בעבר במזרח פולין), אותה עזב, כמו רבים ממשכילי פולין, כדי להשתקע בברלין ולהיספח על בני חברתו של הפילוסוף משה מנדלסון. סאטאנוב היה אדם בלתי יציב באופיו, ודו־פרצופי בהתנהגותו. בני דורו תיארוהו בתור "חציו מין וחציו מאמין"². כלפי חוץ נראה היה כנאמן לה', בלבושו את מלבושי פולין מעל בגדיו המודרניים גם בעת שבתו בגרמניה³, ובכתביו התחזה לעתים כמקנא קנאת ה'⁴, ולא עוד אלא שפירסם ספר ביקורתי על הנחתו של רבי יעקב ישראל עמדין (תנ"ח-תקל"ו) בחיבורו 'מטפחת ספרים' כי בספר הזוהר נשתרבבו חלקים שלא יצאו מיד רשב"י; בספרו 'חיבורא תניינא' טען סאטאנוב המתחסד כלפי גאון דורו, כי "כל ההשגות שהשיג הגאון, המה כשגגה היוצאת מלפני השליט... ובמקום שיש חילול תורה אין חולקין כבוד לרב... סוף דבר כל חכם יבין מדעתו שבהיות דברי ספר הזוהר כנים ואמיתיים, בבחינת עצמם מעירים ומעוררים היראה והאהבה בלב הלומדים"⁵. מאידך אותו סאטאנוב השמיע ברבים את דעתו שיש להשמיט לחלוטין את לימוד הגמרא ממוסדות החינוך היהודים, בטענה האפיקורסית שתוקף המצוות חל רק על היהודים בשבתם בארצם, אך לא בגלות.

- 1 על סמך מאות מקורות שאספתי על משה מנדלסון ורנ"ה ווייזל, עלי לציין כי תיאורם החיובי במאמר זה הוא חד־צדדי וטעון תיקון רב, בפרט עמדת החת"ס שהוצגה בצורה לא נכונה בעליל. אך לזה נדרש מחקר רב־מימדים שאין מקומו פה.
- 2 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ה, תשי"ט, עמ' 120; האנציקלופדיה העברית, כרך כה, ירושלים תשל"ד, עמ' 717.
- 3 י"ד אייזענשטיין (עורך), אוצר ישראל, ח"ז, עמ' 172.
- 4 ר"מ הרשקוביץ, מהר"ץ חיות, ירושלים תשל"ב, עמ' נט.
- 5 י' סאטנוב, חיבורא תניינא, ברלין תרמ"ג, דף כד ע"ב - כה ע"א.

בטענה משכילית זו דחה סאטאנוב בעזות פנים את הצורך לקיים את "החוקים והמשפטים המרובים שהעמיסו עלינו על ידי התלמוד הבבלי והירושלמי"⁶. אהבתו את תורת הקבלה, בניגוד לשנאתו לתלמוד, עוררה את סאטאנוב לפעולה נועזת של הבאת כתבי האריז"ל לדפוס, למרות ההקפדה ששררה עד ימיו להותירם בכתבי יד מחמת הצינעה הדרושה לתורת הסוד והנסתר. הוא היה הראשון שהוציא לאור את הספרים 'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים' שנתחברו על ידי רבי חיים ויטאל⁷.

סאטאנוב היה זייפן כרוני, וחיבורים אחדים הוציא בתור כתבי יד קדומים - אך אלה היו פירות דמיונו הכוזב⁸. הוא אף סייע לאחרים בזיופי ספרים משלהם⁹. בני דורו המרוחקים ממקום פעילותו לא יכלו להבחין בזיוף, מה גם שבמקצת ספריו מתנוססות הסכמות או חלקי הסכמות של רבנים גדולים¹⁰, הסכמות שאף הן זויפו על ידו¹¹. ממילא צוטטו ספריו לא אחת בתום לב על ידי חכמי ישראל, קדושים וטהורים¹². אין תימה שספרו המפוקפק 'ויעתר יצחק' נחשב בעיני רבים וטובים לספר כשר וישר.

ברוחה של ההשכלה החדשה ששאפה 'לקדם', 'לשפר' ולתקן את מצבו של העם היהודי, הן מבחינה חברתית ומדינית והן מבחינה תרבותית ודתית, חיבר סאטאנוב את מרבית ספריו¹³, ובהם את הגהותיו לסידור התפילה בשם 'סדר ויעתר יצחק'¹⁴, אותו הגדיר בתור 'פסקי ההגהות על סדר התפילה ועל כל ברכות הנהנים'. כדי ש'פסקיו' אלה יתקבלו על לב הציבור הרחב, שבאותם ימים היה רובו ככולו נאמן למסורת ישראל, העלים סאטאנוב את שמו כמחבר הספר, ותחת שמו ציין בעמוד השער כי הספר הוא סיכום הגהותיהם של "ארבעה מטיבי צעד בדיקדוק לשון הקודש, הלא המה: הרב הגאון מהו' יעב"ץ בספר 'לוח ארש', והמדקדק הרבני מהו' שלמה זלמן בספר 'שערי תפלה', והמדקדק הרבני יצחק לבית לוי בספר 'אגרת בית תפלה', והרב המאור הגדול המדקדק מהו' מרדכי דיסלדארף בסדר תפלה שלו". שלושה מתוך שמות החכמים ידועים הם לכל בית ישראל: הראשון - מגדולי האחרונים רבי יעקב עמדין הנ"ל, השני - המדקדק הפראנקפורטאי רבי שלמה זלמן

- 6 מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א, עמ' 241.
- 7 א"צ צווייפל, שלום על ישראל, ח"ב, זיטאמיר תרכ"ח, עמ' 115.
- 8 מ"ה גראופה, היהדות המודרנית בהתהוותה, ירושלים ותל אביב תש"ן, עמ' 121-122.
- 9 ר' מאהלה, דברי ימי ישראל - דורות אחרונים, כרך ראשון, ספר שני, מרחביה 1954, עמ' 337.
- 10 כגון שפתי רננות על המכלול של הרד"ק, ברלין תקל"ג; יסוד עולם, ברלין תקל"ז.
- 11 האנציקלופדיה העברית, כרך כה, ירושלים תשל"ד, עמ' 717.
- 12 עי' ר"ש האאס, כרם שלמה, או"ח, סי' קפט; בעל שם ממיקלשטאט - חידו"ת ותשובות הגהות ש"ס וש"ע ידיעות וכללים, ירושלים תשמ"ג, עמ' מז; שו"ת יהודה יעלה למהר"י אסאד, או"ח, סי' כא.
- 13 ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 256-257.
- 14 Juedisches Lexikon, Band V, Berlin 1930, p. 122.

הענא בעל 'בנין שלמה' (תמ"ז-תק"ז), והרביעי - אף הוא מגדולי הדור רבי מרדכי האלברשטאדט-דיסלדורף בעל 'מאמר מרדכי', ששימש ברבנותו של קהילות גריסהיים, דארמשטאדט (ת"ף) ודיסלדורף (ת"ק). אולם מיהו הגדול המפורסב במקום השלישי בתור "המדקדק הרבני יצחק לבית לוי בספר 'אגרת בית התפלה'?" ובכו, 'גדול' זה הוא יצחק סאטאנוב בכבודו ובעצמו, כפי שנחשף בפירסומים אחרים בתור "המדקדק הרבני מהו" יצחק לבית לוי **מסטנאב** נ"י"¹⁵.

כידוע אי אפשר לרמות את כולם כל הזמן. לאט לאט החלו להישמע קולות של ביקורת על פעילותו הספרותית. על הספר 'משלי אסף' שהוציא סאטאנוב בשני כרכים, ובו מליצות קצרות תוך חיקוי חיצוני של סגנון ספר משלי בתנ"ך, מתח בן דורו רבי פנחס אליהו מווילנא בעל 'ספר הברית' (-תקפ"א) ביקורת קשה, וחשף בו מגמות של אפיקורסות: "בדור הזה יש כמה ספרי יהודים גם כן שראוי לרחק אותם מהם, גם 'ספר אסף' אשר עשה הוא כדי להטעות עם ה', למען תפוש בית ישראל בלבם כי אסף הקדמון המוזכר בתהלים עשהו, ואינו כן רק הוא בעצמו חברו, ולהורות נתן זה שלא לחשוב שיש סתרי תורה בדברי הקדמונים שהרי גם הוא עשה כמו זה, **וכל ספריו אשר עשה הוא וחבריו כיוצא בו שומר נפשו ירחק מהם**". הוא ראה זאת כחלק מהמערכה הכללית של המשכילים: "ראיתי שבדורות הללו פסו אמונים מבני אדם, ודרכי הפילוסופיה החסרה נתחזקה בידם עד שעוברים על גופי תורה, ולא עוד אלא שמפרסמים את דבריהם ברבים ביד רמה... וכוונתם בו לצודד נפשות ולמשוך לבבות אל האפיקורסות... ולפעמים תולים דבריהם באילן גדול וכותבים מה שרוצים בשם איזה קדמון אשר לא עלה על לבו, כ'ספר אסף' שחיבר א"ס [=איציק סאטאנוב], ולפעמים כותבים דבריהם בשם איזה קדמון בפנים והמה עושים פירוש על דבריו"¹⁶.

היות והרב פוזן בהגנתו על בית מדרשו של רמ"ד תולה עצמו באסכולת רש"ר הירש, כדאי להזכיר כי דודו של רש"ר הירש, רבי משה ב"ר מנחם מנדל פראנקפורטר, שכונה את עצמו 'מנדלזון' גם מתוך הזדהות עם רמ"ד, כתב על סאטאנוב בספרו 'פני תבל' דברים כדברונות: "ר' יצחק מסטנאווע... **ותלמידו... כל כוונתם להכחיש בתורת ה' על סיני**... והעיזו פניהם... הכופרים האלה"¹⁷. ועוד: "יצחק סטנאווע... ותלמידו [יואל בריל]... **כופרים ומכחישים בתורת ה'**, וכל מזימתן לא לרומם כבוד התורה, רק להרוס מוסדותיה... **מרוב תשוקתם למינות**... ובימי הכופרים האלה עוד פחדם ויראתם מפני המון אלפי ישראל הדבקים בתורת ה' על פניהם, על כן **פעם יכפרו הכל, ופעם יודו במקצת ויתחפשו בבגדי האמונה**"¹⁸. הוא לא הירפה

15 כך בעמוד השער של ההגדה שיצאה לאור על ידי תלמידו המשכיל יואל ברי"ל, ברלין תקמ"ה.

16 ספר הברית, ח"א, מאמר כ, פרק כה.

17 ר"מ פ"פ-מנדלזון, פני תבל, אמסטרדם תרל"ב, עמ' 233.

18 שם, עמ' 281.

מהדיון בו: 'ר' איצק סטנאב, חכם להרע ולהיטיב, ובן ארבעים שנה היה כאשר בא מארץ פולין לאשכנז, ולא ידע כי אם תנ"ך, אז החל ללמוד דקדוק, וקרא ושנה הרבה מספרי חכמות חיצוניות. ויבן דפוס בביתו, וידפס 'מורה נבוכים' חלק ראשון עם פירוש שלמה מיימון, וחלק שני עם פירוש, וגם 'ספר כוזרי', ויעשה פירוש, ובכולם הראה כי היה לו מעט בקיאות בחכמת התבונה, אך נעלם מעיניו שאר החכמות, אשר ידבר בעינים רמות¹⁹. "גם כתב ספר מליצה ומוסר ונקרא בשם 'משלי אסף', ויאמר כי הם מאסף המשורר, וכי מצא אותו באוצרות הספרים אשר למלך. גם בדא איזה מאמרים בלשון זוהר, וכל המבין יבין ההבדל בין ללשון זוהר הטהור ולשונו הסרוחה. גם הדפיס סדר תפלה בשם 'זיעתר יצחק', גם 'ספר אוצר השרשים', ושתייהן הראה כי רב כחו בדקדוק וסגולת הלשון. ומתוך שבחו נבוא לידי גנותו. בראשון לא היה מכיר ערכו, והוא מתנשא לכל לראש, ובקש לשלט בשתי ידיו, ובעיניו הוא משורר כהימן ואסף, ונפשו יבישה ואין כל מליצה בה, ואין רוח השיר נוססה בו, ויאמר במשלו הסרוחים, אל תהי כזבוב כשרץ, וחשב בזה מליצה דוגמת נעים זמירות אל תהי כסוס כפרד, וכהנה רבות. והשנית בקש להחזיר עטרה ליושנה כעזרא הסופר, והוא חצי מין וחצי מאמין, ואיך יתנשא כבעל קבלה הקדושה, ומכותלי ספריו נראה כי לא היה בעל קבלה, גם לא מאמין בקבלה, וכל מגמתו לעשות שם בארץ, וכל מעשיו כבן פריץ. והשלישית, כל הספרים הישנים אשר הוציא, מלאים שגיאות וטעויות וחסרות, וגורע ומוסיף מדליה, ונתן בדברי המחבר את דבריו הכוזבים, ופושט טלפיו להראות אמונתו, ושקר ומינות וליצנות על שפתיו. ועליו נאמר: עושה מלאכת ה' ברמיה"²⁰.

אין ספק כי החכם רבי בנימין וולף היידנהיים (הרוו"ה, תקי"ז-תקצ"ב) הושפע בכמה דברים מר"י סאטאנוב, וכפי שכתב בהקדמתו למחזור של פסח: "וזאת לדעת, כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל 'זיעתר יצחק', והדפסתי רוב הנוסחאות על דעתו והכרעתו, כי רובם הם נוסחאות קדמוניות, והמה נכונים ומאושרים, לפי יסודי הלשון הברורים, חוץ מבמקומות מעטים שנגרר בהם אחר רבי זלמן הענא לשנות הנהוג בלא ראייה ברורה... נטיתי מעליו... לא רציתי לשלוח יד לשנות הנוסחא הישנה ואמרתי: 'הנח להם לישראל, אם אינם נביאים - בני נביאים'. ועוד במקומות מעטים שהעיון הכריחני לעזוב הנוסחא שלו ולאחוז בנוסח אחרינא". מדברים אלה משתמע לכאורה שיש לו אמון רב בסאטאנוב, שאותו לא הכיר אישית; אך לא כן. במחזוריו השחיל רוו"ה מדי פעם הערה ביקורתית כלפיו, כמו: "בעל זיעתר יצחק סי' שצ"ג שגה בזה בהבנת לשון רד"ק, ואשם במקראי קדש להחזיק הרפה של כהלכה"²¹, או: "ולא אוכל להתאפק מלהעיר על שיבוש גדול שהשתבש בזה המדקדק החכם הר"ר איצק סטנאב נר"ו בסידור 'שיח יצחק' שלו... ונגרר בזה אחר יסודותיו

19 שם, עמ' 251.

20 שם, עמ' 252.

21 רוו"ה, מחזור ליום ראשון של ראש השנה, תפילת 'אתה נגלית' במוסף.

ב'שפתי רננות' שלו, ונכשל בדבר ידוע לתינוקות של בית רבן, שה"א מקור בנין הפעיל גזרת הכפולים קמוץ... ויען שהמחבר הנזכר חכם גדול בחכמת הלשון, **כנראה מחבוריו**, לזאת חשבתי למשפט להוכיח על פניו שגגו וזהרים מכשול מדרך עמי²². אולם לאחר שנים חזר בו רו"ה מתמיכתו העקרונית בו, ובדונו בעניני דקדוק ומסורה של המקרא מתח ביקורת קשה ביותר על סאטאנוב: "הנה קם החכם ר' איצק סטנאב... ובלבל עניני המסרת כולם גם יחד... ולפי הנחתו רוב דברי המסרת אינם לא לעזר ולא להועיל, וכן אמר בספרו 'ויעתר יצחק'... ודברים כאלה אין ראויים לומר ומכל שכן לכתוב, **והוא ההולך נתעה ושובב בדרך לבו להטיל מום במסרת**"²³.

בחריפות יתירה על התעסקותו הפסולה בקבלה, תוך הגדרתו כ'רשע ואפיקורוס' כתב נגדו רבי יצחק אייזיק חבר בעל 'בית יצחק' (תקמ"ט-תרי"ג): "מה שהביאו כל ספרי האמת לבית הדפוס... כבר הזהירו מאוד, גם חכמי האמת, לבלי למסור דברים אלו אלא להגון לכך... והרי אמרו: 'אין דורשין במרכבה ביחיד'²⁴. והוא בכלל מגילת סתרים, שמצינו שבזמן הש"ס, קודם שהותר לכתבה ברבים, כל אחד היה כתבה ומסתירה רק לעצמו, כדי שלא ישכת. וכל שכן להביא ספרים כאלה לבית הדפוס, שיד הכל משמשים בהם, וכאשר באמת מצינו שהאריז"ל, גם תלמידו הרח"ו לא רצה למסור גם לתלמידים הקדושים והטהורים, עד שמה' יצא הדבר שבאו להעתיק ת"ר ניירות, כידוע, כל שכן להדפיסם. **וראש כל חטאת, להביא לדפוס דברי האריז"ל, היה על ידי אותו רשע ואפיקורוס [יצחק] מסאטנוב, כידוע**²⁵. כיוצא בזה רבי דוב בער שניאורסון האדמו"ר האמצעי מליובאוויטש (תקל"ד-תקפ"ח), "אמר בשיחתו על אודות שלושת אדירי ההשכלה, אשר חיו במאה הנ"ו למנינינו, לאמור: הדעסואי (רמבמ"ן [=משה מנדלסון]) הוא הרע שבנוגה, הירץ וויזל - טוב שבנוגה, **סטנאב - הוא כתר דקליפה**"²⁶.

יש תחת ידי דברים נוספים שאמרו בני דורו על איש זה, אך די במה שנכתב עד כה כדי להוכיח שהן בחוגי המתנגדים, הן בחוגי החסידים והן בחוג שממנו צמחה שיטת תורה 'עם דרך ארץ', היחס אל אישיותו של יצחק סאטאנוב הוא גרוע בהרבה מהיחס הביקורתי כלפי פעילותו של רז"ה, ואין לכרוך את שניהם בחדא מחתא, גם אם שניהם נחשבים לחדשנים בעייתיים בתחום הנוסח והמסורה. לסיכום, אין בביקורת הקשה על סאטאנוב משום 'פרומקייט' או בריחה משיטתו

22 רו"ה, מחזור לחג הסוכות, כמנהג פולין, מעריב ליל שני של סוכות בפיוט 'אנוו במצוות'.
 23 כת"י של רו"ה שנדפס מעזבון רי"א ברלין אצל Jeschurun, 'Heidenheimiana', L. Lewin, (Wohlgemuth), X (1923), p. 219.
 24 חגיגה יא, ב.
 25 רי"א חבר, מגן וצינה, פרק א.
 26 מכתבו של ר' יוסף ליב זאסניץ משנת תרס"ג, בשם אביו ר' יחיאל מיכל ב"ר יהושע שו"ב דבירז, כפי שפורסם ע"י ר"י מונדשיין בקובץ בית אהרן וישראל, גליון נא, שבט-אדר תשנ"ד, עמ' קטו.

הברוכה של רש"ר הירש 'תורה עם דרך ארץ', כלשונו של הרב פוזן על המבקרים, אבל יש כאן עסק עם זייפן מסוכן וערמומי שהוחזק לאפיקורוס, שהשפיע יותר מדאי על תפילות ישראל, והגיעה השעה שנצטרף כולנו לקהילת פראנקפורט דמיין שדחתה מראש את כל חידושי, כולל אלה שחדרו בשוגג על ידי רש"ר לסידורי רעדעלהיים המפורסמים ומהם לשאר סידורי ישראל בכל אתר ואתר.

בנימין ש' המבורגר

עשר הערות קצרות למתפלל ולשליח הציבור

- א. בקדיש יש להפסיק הפסקה קלה אחרי התיבה 'כרעותיה' (בין אם מחברים את 'די ברא' ל'כרעותיה' ובין אם מפרידים ביניהם), ולא כפי שטועים הרבה להפסיק אחרי 'מלכותיה' (אולי בגלל שתיבה זו מתחרזת עם 'כרעותיה', או מפני שאחריה נוהגים להמתין לאומרי 'ויצמח פורקניה'); וכן אין להפסיק אחרי 'תושבחתא ונחמתא' אלא אחרי 'דאמירן בעלמא', לפני 'ואמרו אמן'.
- ב. ב'ויברך דוד' אין להפסיק לפני 'זכרות עמו הברית', שהוא המשך הפסוק, אלא רק לפני 'וישע ה' ביום ההוא' (הפיסקה בהרבה סידורים באמצע הפסוק נוצרה בגלל המנהג לשורר מ'זכרות' פסוק אחר פסוק ביום שמתקיימת ברית מילה בבית הכנסת).
- ג. ישתבח - בסוף הברכה ראוי להפסיק מעט בסוף רשימת השמות והכינויים: 'מלך, א-ל, חי העולמים'.
- ד. בברכת אבות ומוקיים אמונתו לישני עפר, יש להדגיש את הציורה שתחת השי"ן, שלא ישמע כשב"א ('לשני עפר'...). בכל אופן היו"ד אינה נשמעת.
- ה. בסוף ברכת 'מודים' - 'כלו' במלרע, 'תמו' במלעיל; האומר 'כלו' במלעיל (ואינו מבדיל בין חי"ת לכ"ף) נמצא מחרף ומגדף, כאילו אמר לא חלו = לא התחילו (או לא הרגישו, או לא התחוללו) רחמיך ח"ו!
- ו. מודים דרבנן: על החזן להמשיך בברכת ההודאה כדרכו, לא בלחש (עי' מ"ב סי' קכז ס"ק ג; ומנהג תלמידי הרי"ד סולוביצ'יק מבוססוון שהחזן ממתין כשהוא שוֹחֵה אחרי התיבות 'מודים' אנחנו לך' עד שיסיימו הציבור את מודים דרבנן).
- ז. 'לכו נרננה' - בפסוק הראשון 'נריעה' - העי"ן קמוצה; בפסוק השני 'בזמירות נריע' - פתח (גנוב) לפני העי"ן, ולכן צריך לבטא כמו 'נריאע' (כפי שמבטאים 'שטיח' ולא 'שטיחה'... וכן הוא ב'והיה אם שמואע', 'שומאע תפילה', 'מגביא שפלים' וכד').
- ח. 'שוכן עד' - יש להפסיק מעט אחרי 'עד', ואח"כ 'מרום וקדוש שמו' ('שמו' מוסב גם על 'מרום').

ט. 'הלל' שלם - כדאי שהש"ץ ידגיש שמזמור קטו הוא מזמור אחד ע"י אמירת הפסוק 'יראי ה' בטחו בה' עזרם ומגינם הוא' שבסוף החצי הראשון של הפרק בקול שקט ולא בנעימה; וכך גם בפרק קטז בפסוק 'אני אמרתי בחופזי כל האדם כוזב'.

י. בקריאת התורה - טעות נפוצה בקריאה האשכנזית להפסיק מעט אחרי 'תביר', בעוד שה'תביר' הוא מפסיק קטן מאוד, ובדרך כלל ההפסק האמיתי הוא בטיפחא או במפסיק האחר שאחריו, כפי שמוכח פעם אחר פעם מתוכן הפסוק ולמשל בריש פרשת חוקת: 'הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי יטהר, ואם לא יתחטא ביום השלישי וביום השביעי לא יטהר' - ההפסק העיקרי בשני חלקי הפסוק אחרי 'השביעי' ולא אחרי 'השלישי'; וכן בפסוק [במדבר א, כא] 'פקודיהם למטה ראובן ששה וארבעים אלף וחמש מאות', שאין הכוונה ל-1500+40+6 אלא ל-46000+500...).

קיימות עוד הרבה הערות חשובות לתיקון שיבושים מצויים בתפילה, אך לעת עתה מוצגות כאן הערות אלו.

אלי קלרמן



מצות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר ועבדתם את ה' אלהיכם; מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה. ונאמר ולעבדו בכל לבבכם, אמרו חכמים אי זו היא עבודה שבלב - זו תפילה... אם היה רגיל - מרבה בתחינה ובקשה; ואם היה ערל שפתים - מדבר כפי יכולו ובכל עת שירצה. וכן מנין התפילות - כל אחד ואחד כפי יכולתו, יש מתפלל פעם אחת ביום, ויש שמתפלל פעמים הרבה. והכל היו מתפללין נוכח המקדש בכל מקום שיהיה. וכן היה הדבר תמיד, ממש רבינו עד עזרא.

כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע - נתערבו בפרס ויון ושאר האומות, ונולדו להם בנים בארצות הגוים, ואותן הבנים נתבלבלה שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה, וכיון שהיה מדבר - אינו יכול לדבר כל צרכיו בלשון אחת אלא בשיבוש, שנאמר ובניהם חצי מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית, וכלשון עם ועם. ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל - תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש עד שיערב עמה לשונות אחרות. וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר... כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן במהרה, ותהיה תפילת אלו העלגים תפילה שלימה כתפילת בעלי הלשון הצחה. ומפני ענין זה תקנו כל הברכות והתפילות הסדורות בפי כל ישראל, כדי שיהא ענין ברכה ערוך בפי העלג.

מתוך רמב"ם הלכות תפילה וברכת כהנים פרק א הל' א-ד
(ע"פ מהד' מפעל משנה תורה, ע"י להלן עמ' 97-96)